

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVI

WARSZAWA 2018

NR 2

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzita v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Andrzej Wyrobisz (IHS UW), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:

<http://www.iaepan.edu.pl/khkm.html>

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2017:

Jadwiga Chudziakowa (IA UMK)

Andrzej Klonder (IAE PAN)

Jerzy Urwanowicz (IH i NP Uniwersytet w Białymstoku)

Dorota Żołądź-Strzelczyk (IH UAM)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 11,75. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w czerwcu 2018 r., druk ukończono

we wrześniu 2018 r.

Od Redakcji

Bieżący numer pisma wypełniają w głównej mierze artykuły powstałe na kanwie referatów przedstawionych podczas seminarium „Multidyscyplinarne Badania nad Przeszłością”, które odbyło się 25 kwietnia 2017 r. w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie. Było ono poświęcone źródłom etnologicznym i historycznym (materialnym i pisanym) oraz sposobom ich badania i interpretacji. W symposium uczestniczyli badacze z IAE PAN i kilku uczelni krajowych. Zamieszczonym tu tekstom Autorzy nadali formę ściśle naukową bądź nieco swobodniejszą — esejów.

Mamy nadzieję, że materiały te pobudzą do refleksji nad metodologią poznawania przeszłości.

From the Editors

This issue of our quarterly comprises mainly articles based on presentations prepared for the seminar “Multidisciplinary Research on the Past”, held on the 25th of April 2017 in the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw. The seminar focused on ethnological and historical (material and written) sources and on methods of their exploration and interpretation. The participants were affiliated to the Institute of Archaeology and Ethnology and to several Polish universities. We hope that their reflections on the methodology of studying the past, in the form of either academic papers or less formal essays, will be inspiring for our readers.

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	127
-----------------------	-----

STUDIA I MATERIAŁY

Bogumił Szady, Dawna mapa jako źródło w badaniach geograficzno-historycznych w Polsce	129
Anna Engelking, O antropologicznym (etnologicznym) opisie przeszłości. Prolegomena	143
Katarzyna Kość-Ryżko, Antropologiczne klucze do przeszłości — poznanie, opis, metoda	151
Joanna Mroczkowska, Antropologia a historia	167
Marta Młynarska-Kaletynowa, Źródła pisane w archeologii (na przykładzie badań nad średniowiecznymi miastami)	177
Zofia Sulgostowska, Przeszłość bez źródeł pisanych widziana z perspektywy archeologa	183
Maria Lityńska-Zając, Badania botaniczne nad przeszłością — źródła roślinne	189
Grzegorz Skrzyński, Człowiek–środowisko w świetle interpretacji paleoekologicznych danych archeobotanicznych z wybranych stanowisk archeologicznych	199
Teresa Stawiarska, Helena Tarczyńska — nauczycielka, społeczniczka, późna „Entuzjastka” (1850–1935)	207
Lilianna Nalewajska, O guzikach w XIX wieku na podstawie „Kurieria Warszawskiego” i innych polskich periodyków	225

RECENZJE

<i>Wieża książęca w Siedlęcinie w świetle dotychczasowych badań. Podsumowanie na 700-lecie budowy obiektu</i> , red. Przemysław Nocuń — Wojciech Bis	239
--	-----

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

<i>Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła rękopiśmienne</i> , wyd. i oprac. Jarosław Dumanowski, Dorota Dias-Lewandowska, Marta Sikorska, Monumenta Poloniae Culinaria. Polskie zabytki kulinarne, red. Jarosław Dumanowski, t. VII — Andrzej Klonder	247
Jan Michał Kossowicz, <i>Diariusz podróży po Europie (1682–1688)</i> , oprac. i wstęp Anna Markiewicz — Andrzej Klonder	248

LISTY DO REDAKCJI

Prof. dr hab. Cezary Kukło	251
--------------------------------------	-----

KRONIKA NAUKOWA

Łęczycka Zagroda Chłopska w Kwiatkówku — Piotr Czepas	253
---	-----

ZASADY WYDAWNICZE

„KWARTALNIKA HISTORII KULTURY MATERIALNEJ”	259
--	-----

Bogumił Szady

Dawna mapa jako źródło w badaniach geograficzno-historycznych w Polsce

W krótkim artykule bardzo trudno dokonać pełnej i wieloaspektowej analizy wykorzystania dawnych map jako źródła historycznego. Na przeszkodzie stoją trzy główne czynniki. Pierwszym jest chronologiczne, przedmiotowe (treściowe) oraz skalowe (terytorialne) zróżnicowanie dostępnego dawnego materiału kartograficznego. Drugim elementem uniemożliwiającym taki całościowy przegląd jest wielość zagadnień i problemów, przy których badaniu dawne mapy były i są wykorzystywane jako źródła historyczne. Trzecim i nie mniej ważnym aspektem jest sposób i metodyka pracy z mapami dawnymi jako źródłami o charakterze podstawowym lub pomocniczym. Biorąc pod uwagę wymienione wyżej elementy, można natomiast pokusić się o rozważania o charakterze teoretycznym i przeglądowym na temat wykorzystania map dawnych w polskich badaniach geograficzno-historycznych. W tym nurcie badawczym stanowią one bowiem często podstawowe lub pomocnicze źródło historyczne.

Zagadnienie mapy jako źródła w badaniach geograficzno-historycznych jest poruszane regularnie przez specjalistów w zakresie historii kartografii, kartografii i geografii historycznej¹. Tematu dotyka także ostatnie podręcznikowe ujęcie Jana Tyszkiewicza, dotyczące geografii historycznej jako nauki pomocniczej historii. Autor z jednej strony dokonał ogólnej charakterystyki źródłoznawczej map dawnych (podział chronologiczny i rzeczowy), z drugiej zaś omówił główne przedsięwzięcia polskiej kartografii i geografii historycznej, na czele z *Atlasem historycznym Polski* i słownikami historyczno-geograficznymi. Na uboczu pozostawił problematykę i metodykę wykorzystania map dawnych w badaniach geograficzno-historycznych. Nie można się zgodzić z konstatacją, że „bogactwo zbiorów kartograficznych w Polsce i poza jej granicami, odnoszących się do obszarów należących do państwa polsko-litewskiego, skłoniło historyków do podjęcia prac studyjnych i przygotowania map rejestrujących i syntetyzujących dawne zjawiska i procesy dziejowe”². Powodem podjęcia prac atlasowych pod koniec wieku XIX był brak właściwych map historycznych, zaś ich przygotowanie dla epoki staropolskiej musiało — i musi po dzień dzisiejszy — opierać się w znacznej mierze na źródłach pisanych.

¹ Różne aspekty wykorzystania map dawnych w badaniach naukowych są poruszane systematycznie na konferencjach naukowych organizowanych przez Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN. Niektóre z nich traktowały wprost o wykorzystaniu dawnej kartografii w pracy badawczej; zob. m.in.: *Mapa w pracy historyka: Materiały XIX Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii, Wrocław 10–12 września 1998 r.*, red. T. Bogacz, B. Konopska, Z. Dziejów Kartografii, t. 11, Wrocław, Warszawa 1999; *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie: Materiały z XXII Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii, Pobierowo 11–13 października 2007 r.*, red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki, Z. Dziejów Kartografii, t. 14, Szczecin 2008; *Dawne mapy jako źródła historyczne*, red. B. Konopska, Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego, t. 3, Warszawa 2012; *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska, J. Ostrowski, Z. Dziejów Kartografii, t. 18, Warszawa 2014; *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. A. Czerny, Lublin 2015.

² J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna: Zarys problematyki*, Warszawa 2014, s. 29–35.

Stanisław Smolka w swoim programowym tekście z 1880 r. w zasadzie pominął kwestię kartografików, koncentrując się na źródłach pisanych³. Zupełnie inną rolę niż w badaniach geograficzno-historycznych dawna mapa odgrywa w przypadku studiów z historii kartografii. Zwrócił na to uwagę w swoim podręczniku nauk pomocniczych historii Józef Szymański⁴, a następnie powtórzył Stanisław Alexandrowicz, który wskazał na mapę dawną jako przedmiot: „1) poszukiwań (lub odkrycia przypadkowego); 2) badań porównawczych i analitycznych, stanowiących niezbędny warunek oceny i dających materiał dla przyszłej syntezy; 3) prac inwentaryzacyjno-katalogowych, a czasem i edytorskich — będących podstawą wykorzystania materiałów kartograficznych przez wszystkich, którzy powinni po nie sięgać”⁵. Chciałbym podtrzymać wysuniętą kilka lat temu opinię, że historia kartografii stanowi niezbędną i konieczną dyscyplinę pomocniczą dla badań geograficzno-historycznych⁶.

Podstawowa rola map dawnych w badaniach geograficzno-historycznych wynika stąd, że centralne miejsce w nich zajmuje określenie relacji przestrzennych zjawisk historycznych. Chodzi tu o identyfikację i lokalizację geograficzną obiektów, pomiary odległości, następnie rozmieszczenie, zagęszczenie i układ przestrzenny zjawisk, określenie ich zasięgów i przebiegów (np. badania granic, szlaków komunikacyjnych). Pod pojęciem „zjawisk historycznych” należy rozumieć zarówno elementy środowiska przyrodniczego jak też krajobrazu kulturowego i historyczno-politycznego. Określenie relacji przestrzennych może dotyczyć występowania i charakterystyki geograficznej zjawiska jednego typu. Szczególnie ważne jest jednak poszukiwanie zależności przestrzennej między różnymi elementami krajobrazu historycznego. Badanie takie może odbywać się zarówno w dużej skali (kraju, prowincji), jak też w skali studiów regionalnych czy całkowicie lokalnych (jednej miejscowości czy jej części).

Wykorzystanie map dawnych jako źródła w badaniach geograficzno-historycznych oraz metodyka postępowania badawczego uwarunkowane są relacją czasu powstania mapy do okresu badanego lub przedstawianego zjawiska oraz związkiem tematycznym między treścią mapy a przedmiotem badań. Inną funkcję i zastosowanie będą miały mapy dawne dla studiów dotyczących okresu staropolskiego, inną zaś dla badań obejmujących XIX i XX wiek. Niemal wszystkie mapy historyczne dotyczące okresu staropolskiego mają charakter rekonstrukcyjny i przygotowane zostały z zastosowaniem metody retrogresywnej. W przypadku map małoskalowych, publikowanych w podręcznikach i atlasach szkolnych lub też jako załączniki do opracowań naukowych, mapy dawne wykorzystywane były sporadycznie. Najczęściej autorzy dokonują pewnej generalizacji na podstawie bardziej szczegółowych opracowań kartograficznych lub korzystają z prac poprzedników. Dla studiów z zakresu geografii historycznej XIX i XX wieku istotne znaczenie będzie miał dodatkowo czas powstania źródła kartograficznego względem badanego okresu. Można bowiem założyć, że historyk ma do dyspozycji bogaty i precyzyjny materiał kartograficzny, zarówno z czasu poprzedzającego badany okres, jak też z późniejszego.

W literaturze przedmiotu panuje pogląd, że metody pracy z mapą dawną określane są przez dyscyplinę naukową konkretnego badacza. Najczęściej wskazuje się tutaj odmienny sposób traktowania map dawnych przez historyków, geografów i kartografów. Zapewne można poszerzyć to grono o urbanistów, historyków sztuki i archeologów. Historycy korzystają z map jako jednego ze źródeł informacji o przeszłości, przy czym zwracają szczególną uwagę na kwestie dotyczące sieci osadniczej i komunikacyjnej, nazewnictwa, identyfikacji obiektów i podziałów

³ S. Smolka, *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski*, „Studia Geohistorica”, 1, 2013, s. 9–13.

⁴ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2006.

⁵ S. Alexandrowicz, *Dawna mapa jako narzędzie pracy historyka*, [w:] *Mapa w pracy historyka...*, s. 188. Dawne mapy i atlasy historyczne były tematem przewodnim XXXI Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii w Nieborowie, w dniach 19–21 października 2017 r.

⁶ B. Szady, *Geografia historyczna — rozwój i perspektywy*, „Studia Geohistorica”, 1, 2013, s. 33.

terytorialnych. Geografowie bardziej interesują się przemianami środowiska przyrodniczego oraz prowadzą analizy geomorfologiczne, niemal zawsze nawiązując do krajobrazu współczesnego jako punktu odniesienia dla studiów o charakterze historycznym i genetycznym. Kartografowie z kolei podchodzą do map dawnych jako przedmiotu badań, zajmując się analizą zniekształceń lub dokładności⁷. Nie podważając słuszności opinii o odmiennym traktowaniu map dawnych przez przedstawicieli różnych dyscyplin, można wskazać jednak na pewne negatywne strony takiego stanu rzeczy. Badanie określonego problemu z jednej tylko perspektywy przyniesie zawsze obraz mniej kompletny niż próba potraktowania zagadnienia z zastosowaniem wielu warsztatów, metod i źródeł historycznych. Niemal wszystkie pytania oraz problemy geografii historycznej wymagają sięgania zarówno do źródeł pisanych, kartograficznych, jak i archeologicznych.

Pisząc o roli map dawnych w geografii historycznej, nie sposób pominąć ich użycia jako podkładu dla wskazania zjawisk historycznych. Mowa tutaj o próbach przeniesienia na grunt polski niemieckich doświadczeń przygotowania mapy zasadniczej dla publikacji treści historycznych (tzw. *Grundkarten*). W pewnym sensie nawiązywał do tej metody opracowania map historycznych Aleksander Jabłonowski w opublikowanym w 1904 r. atlasie ziem ruskich dla XVI wieku⁸. Mapę kanwową stanowiła w tym przypadku „Karta dawnej Polski” Wojciecha Chrzanowskiego z połowy XIX wieku⁹. Wybór tej mapy jako podstawy dla przygotowania atlasu, głównie ze względu na zbyt małą skalę (1:300 000), skrytykował Franciszek Bujak, wskazując, że skala 1:200 000 będzie właściwa nawet dla przedstawienia granic wsi. Jako mapę kanwową dla atlasu historycznego Polski widział austriacką mapę generalną Europy Środkowej publikowaną od 1889 r., która dzięki zastosowaniu technik litograficznych mogła być łatwo przystosowana do przedstawienia treści historycznych. Proponował przy tym rezygnację z przedstawiania ukształtowania terenu, przy jednoczesnym prowadzeniu badań geograficzno-historycznych nad rekonstrukcją zalesienia oraz hydrografii¹⁰. Idea użycia map dawnych jako podkładu dla map historycznych została przypomniana kilka dekad później, już po II wojnie światowej, przez Stanisława Herbsta w polemicznym tekście *Atlas na rozdrożu*¹¹. Obecnie, w okresie zmiany technologicznej związanej z wprowadzeniem do badań geograficzno-historycznych systemów informacji przestrzennej, postulat S. Herbsta nabiera nowej mocy i znaczenia. Można bowiem rozważać publikację treści historyczno-geograficznych, takich jak historyczne granice administracyjne, na podkładzie skalibrowanych dawnych map topograficznych w aplikacjach web-GIS. Dotyczyć to może np. drugiej połowy XVIII w., jak sugerował S. Herbst.

Zgłoszony przez F. Bujaka postulat przygotowania map atlasu historycznego Polski w skali 1:200 000 na kanwie austriackiej mapy generalnej Europy Środkowej został podjęty przez krakowską Komisję Atlasu Historycznego i zrealizowany pod kierunkiem Władysława Semkowicza i K. Buczka przy pracach nad mapą województwa krakowskiego w dobie Sejmu Wielkiego. Ze względu na ograniczony zasięg geograficzny austriackiej mapy generalnej w kierunku

⁷ J. Plit, *Analizy geograficzne i historyczne dawnych map*, [w:] *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska, J. Ostrowski, Warszawa 2014 (Z Dziejów Kartografii, t. 18), s. 19–20; P. Cebrykow, *Dawne mapy topograficzne Lubelszczyzny jako źródła informacji w badaniach historyczno-geograficznych*, [w:] *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. A. Czerny, Lublin 2015, s. 85.

⁸ A. Jabłonowski, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z zasilkiem Akademii Umiejętności w Krakowie [T. 1] Epoka przelomu z wieku XVI-ego na XVII-ty. Dział II-gi. „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wiedeń 1899–1904.

⁹ W. Chrzanowski, *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według najnowszych materiałów*, Paryż 1859.

¹⁰ F. Bujak, *W sprawie kartografii historycznej*, „Studia Geohistorica”, 3, 2015, s. 23–24.

¹¹ S. Herbst, *Atlas na rozdrożu*, [w:] S. Herbst, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. 2, Warszawa 1978, s. 468.

północnym, zestaw map kanwowych miał być uzupełniony o przygotowaną w identycznej skali „Topographische Übersichtskarte des Deutschen Reiches”¹². Obszerny wstęp K. Buczka, dotyczący podstawy źródłowej oraz metodyki pracy nad tym dziełem, dobrze ilustruje rolę, jaką pełniły mapy dawne w pracach atlasowych w okresie międzywojennym. Jistoryk ten pisał: „Właściwej rekonstrukcji obrazu kartograficznego kraju z końca w. XVIII nie można było oprzeć o mapy dawniejsze, lecz z łatwo zrozumiałych przyczyn musiano użyć do tego celu map, będących w danej chwili ostatnim słowem kartografii, a więc nowoczesnych map «sztabowych»”¹³. Można się domyślać, że „łatwo zrozumiałe przyczyny” oznaczają zróżnicowany zasięg oraz skalę tych map, brak dokładności kartograficznej oraz trudności w technicznym wykorzystaniu jako map kanwowych w pracach atlasowych. Techniczny sposób wykonania mapy województwa krakowskiego różnił się od wcześniejszego temu ziem ruskich. Mapa kanwowa służyła tylko jako główna mapa podkładowa, sam zaś rysunek a następnie sztych miały charakter „pierworodny”.

W pracach geograficzno-historycznych związanych z nurtem atlasowym dawne mapy odgrywały i nadal odgrywają podwójną rolę. Po pierwsze, wskazują na położenie, przebieg, zasięg i kształt kartowanych elementów krajobrazu historycznego. Po drugie, dokonują charakterystyki jakościowej tych obiektów, przez podanie ich nazw, kategorii oraz własności. Używając języka współczesnej kartografii cyfrowej — mapy dawne dostarczają zarówno atrybutów przestrzennych (*spatial data*), jak i atrybutów opisowych (*attribute data*) do studiów geograficzno-historycznych. Zakres oraz szczegółowość tych informacji są związane ze skalą mapy i stopniem jej generalizacji oraz typem mapy. Są to często pochodne poziomu technicznego kartowania oraz celu, w jakim mapa powstała. Jeżeli chodzi o pierwszy, tj. aspekt przestrzenny, geografowie historyczni w zasadzie nie wychodzą poza posługiwanie się dawnymi mapami przy rekonstrukcji krajobrazu historycznego. W pewnym zakresie, na wybranych obszarach, jest to weryfikowane oraz wzbogacane przez badania archeologiczne. Coraz powszechniejsze staje się dzisiaj wykorzystywanie obrazów satelitarnych oraz współczesnych danych przestrzennych przygotowanych przez instytucje państwowe lub prywatne, a udostępnianych w postaci serwisów internetowych (geoportale). Jeżeli chodzi o charakterystykę jakościową, to podstawowe założenie warsztatu geograficzno-historycznego zakłada krytykę informacji zawartych na mapach przez ich zestawienie ze źródłami pisanymi.

Wracając do wspomnianej wcześniej roli map kanwowych, należy pamiętać, że stanowiły one podstawę i punkt wyjścia do stosowanej w badaniach geograficzno-historycznych metody retrogresywnej. Użycie metody retrogresywnej, a tym samym rola map dawnych przy jej stosowaniu, jest zależne od przedmiotu badań oraz warstwy tematycznej mapy historycznej, która ma być wynikiem analizy. Szeroka dyskusja przetoczyła się nad możliwościami rekonstrukcji obrazu dawnego środowiska naturalnego. Uwaga badaczy koncentrowała się wcześniej na przemianach dotyczących ukształtowania powierzchni, hydrografii oraz roślinności (głównie zalesienie). Władysław Semkowicz, postulując badania nad krajobrazem pierwotnym, wskazał, „że jedyną metodą prowadzącą do celu jest tu metoda retrogresywna” oparta na analizie map dawnych i źródeł pisanych. Niewielki tylko akapit poświęcił roli metod przyrodniczych (badania gleboznawcze i botaniczne)¹⁴. Znaczenie tych ostatnich, a także metod archeologicznych, podkreśla się dzisiaj o wiele mocniej, szczególnie dla okresu sprzed XVIII stulecia, ze względu na brak odpo-

¹² Program wydawnictwa Atlas historyczny Polski W. Semkowicz określił w 1922 r., por. W. Semkowicz, *Atlas historyczny Polski (program wydawnictwa)*, [w:] *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, t. 1, Kraków 1922, s. 1–16.

¹³ K. Buczek, *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Źródła i metoda*, Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, 1, Kraków 1930.

¹⁴ W. Semkowicz, *O potrzebie i metodzie badań nad krajobrazem pierwotnym*, [w:] *Pamiętnik Czwartego Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925: I. Referaty*, Lwów 1925, Sekcja VI.

wiednich map¹⁵. Współczesne podejście do rekonstrukcji przemian środowiska naturalnego ma bardziej holistyczny charakter i wiąże się często z badaniami krajobrazowymi oraz zmianami pokrycia terenu i użytkowania ziemi¹⁶. Każdy z czynników środowiskowych cechuje odrębna dynamika zmian, stąd mapy dawne rzadko znajdują zastosowanie w badaniach geograficzno-historycznych przy rekonstrukcji ukształtowania powierzchni, jako stabilnego — przy pewnych lokalnych i ekstremalnych wyjątkach — elementu krajobrazu¹⁷. O wiele większe znaczenie mają mapy dawne przy analizie i rekonstrukcji przemian zachodzących w hydrografii i roślinności¹⁸. Ich rolę determinuje jednak także zakreślona wcześniej cezura, wyznaczona przez powstanie pierwszych dokładnych obrazów kartograficznych ziem polskich (druga połowa XVIII w.). Mapy topograficzne, które powstały od drugiej połowy XVIII w., przy wszelkich zastrzeżeniach związanych z ich dokładnością, stanowią ważną podstawę dla rekonstrukcji obrazu hydrografii i szaty roślinnej ostatnich 250 lat. Główną rolę przy tego typu badaniach odgrywają dzisiaj systemy GIS, które umożliwiają nadawanie dawnym mapom odniesienia przestrzennego (georeferencji), co z kolei umożliwia prowadzenie analiz według metod porównawczych i geostatystycznych¹⁹. Najstarsze dokładne mapy topograficzne są też punktem wyjścia dla badań retrogresywnych, prowadzonych przy wykorzystaniu metod przyrodniczych, badań archeologicznych oraz historycznych źródeł pisanych²⁰. Ciekawą propozycję zastosowania oraz prezentacji źródeł kartograficznych stanowi praca Tomasza Paneckiego i Tomasza Związka nad rekonstrukcją zalesienia równiny nowotomyskiej. Przygotowana aplikacja internetowa łączy źródłowy obraz map dawnych oraz źródeł archeologicznych z kartografią historyczną i analizami geostatystycznymi²¹.

¹⁵ J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna...*, s. 60.

¹⁶ Literaturę przedmiotu na ten temat zawierają opracowania: A. Affek, *Dynamika krajobrazu: Uwarunkowania i prawidłowości na przykładzie dorzecza Wiaru w Karpatach (XVIII-XXI wiek)*, Warszawa 2016; K. Nieścioruk, *Cartographic source materials and cartographic method of research in the past environment analyses*, „Bulletin of Geography. Socio-economic Series”, 22 (22), 2013; J. Plit, *Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany*, Warszawa 2016; *Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*, red. J. Plit, J. Nita, Sosnowiec 2012.

¹⁷ S. Arnold, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951, s. 15. Należy tu wspomnieć szereg studiów H. Maruszczaka związanych z rekonstrukcją starych grodów.

¹⁸ E. Papińska, *Przegląd metod stosowanych w rekonstrukcji antropogenicznych przemian krajobrazu*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Physica”, 1, 1997, s. 155–173.

¹⁹ Opracowania, w których korzystano z map dawnych w rekonstrukcji obrazu sieci hydrologicznej oraz roślinności w ciągu ostatnich 250 lat, to np.: L. Chabudziński i in., *Changes in the location and function of small water bodies in the upper Sanna River catchment — case study (SE Poland)*, „Landscape Research”, 2017, s. 1–12; D. Kaim i in., *Broad scale forest cover reconstruction from historical topographic maps*, „Applied Geography”, 67, 2016, s. 39–48; J. Kozak, *Zmiany powierzchni lasów w Karpatach Polskich na tle innych gór świata*, Kraków 2005; H. Maruszczak, *Changes of the Vistula river course and development of the flood plain in the border zone of the South-Polish upland and Middle-Polish lowlands in historical times*, „Landform Analysis”, 1, 1997, s. 33–39; J. Piasecka, *Niektóre zmiany hydrograficzne w świetle materiałów historycznych*, [w:] *Studia z dziejów geografii i kartografii*, red. J. Babicz, Wrocław, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, t. 87, Warszawa 1973. Teoretyczne aspekty wykorzystania map dawnych w rekonstrukcji wód śródlądowych porusza tekst: R. Graf, A. Kaniecki, B. Medyńska-Gulij, *Dawne mapy jako źródło informacji o wodach śródlądowych i stopniu ich antropogenicznych przeobrażeń*, „Badania Fizjograficzne”, Seria A, 59, 2008, s. 11–28.

²⁰ Opracowania, w których korzystano z map dawnych w badaniach sieci hydrologicznej oraz roślinności w średniowieczu i okresie nowożytnym, to np.: K.J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932; A. Filbrandt-Czaja, *Studia nad historią szaty roślinnej i krajobrazu Borów Tucholskich*, Toruń 2009; K. Ślaski, *Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu*, „Przegląd Zachodni”, 7 (5–8), 1951, s. 207–263. Rekonstrukcja przebiegu rzek oraz obrazu innych elementów krajobrazu przyrodniczego w oparciu o dawną kartografię są stałym elementem prac w ramach Atlasu historycznego Polski — K. Chłapowski, *Środowisko geograficzne*, [w:] *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 2, Warszawa 1993.

²¹ T. Panecki, T. Związek, *Materiały do badań nad rekonstrukcją zalesienia na Równinie Nowotomyskiej w XVI w.*, <http://atlasfontium.pl/index.php?article=webhualand>, 28.11.2017.

Osadnictwo oraz związane z nim rozmieszczenie obiektów gospodarczych uznawane jest za podstawowy przedmiot badań geograficzno-historycznych. Kwerenda źródłowa, przez wiele dekad prowadzona metodą kartotekową, dziś zastępowaną przez bazy danych, bazowała na przypisaniu informacji do poszczególnych jednostek osadniczych. Obok informacji ze źródeł pisanych do kartotek wprowadzano także treści odczytane z map dawnych. Zamieszczony niżej przykład z przygotowanej przez zespół Karola Buczka przed II wojną światową kartoteki dla województwa lubelskiego w XVIII w. wskazuje, że źródła kartograficzne nie odgrywały w tej kwerendzie kluczowej roli. Nie dla wszystkich miejscowości były wynotowywane informacje odczytane z map. Badacze koncentrowali się jedynie na potwierdzeniu występowania określonej miejscowości na najważniejszych i najstarszych mapach topograficznych i notowali nazwy osad, bez podawania informacji o charakterze miejscowości czy funkcji parafialnej. Nie trzeba dodawać, że zakres informacji o miejscowości przekazany przez źródła kartograficzne był znacznie szerszy (np. własność czy wielkość). Dobitnie pokazują to wydawane przez kilka ostatnich lat tomy mapy józefińskiej Galicji z lat 1779–1783 (tzw. mapy Miega) wraz z obszernymi topograficznymi opisami wojskowymi²².

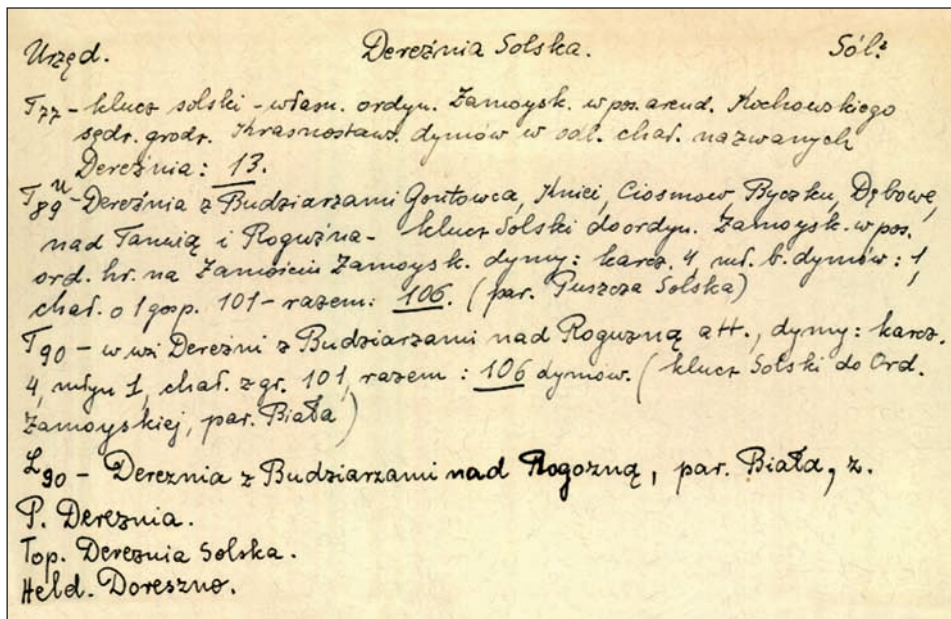
Zastosowanie w badaniach geograficzno-historycznych źródeł kartograficznych, o ile to możliwe, powinno być poprzedzone krytyczną oceną ich dokładności kartograficznej oraz wartości informacyjnej, której należy dokonywać w zestawieniu ze źródłami pisanyymi lub z innymi mapami czy odkryciami archeologicznymi²³. Mapy topograficzne z przełomu XVIII i XIX w. są głównym materiałem do weryfikacji położenia osad także dla okresów wcześniejszych. Rejestrują ponadto wiele osad zaginionych oraz grodzisk. Jedynie dla wybranych i niewielkich fragmentów kraju można przeprowadzić badania archeologiczne, które weryfikują położenie jednostek osadniczych w okresie średniowiecza i w czasach nowożytnych²⁴. Przemiany krajobrazu osadniczego należą do zjawisk dynamicznych. Z tego powodu dawne mapy topograficzne, których częstotliwość wzrasta od początku XIX w., mogą służyć do obserwacji procesów związanych ze zmianami położenia i kształtów jednostek osadniczych, zarówno miast jak i wsi. Ich wykorzystanie oraz metodykę pracy określa w tym przypadku skala badań. W pracach Atlasu historycznego Polski, który w serii map szczegółowych w skali 1:250 000 rekonstruuje obraz sieci osadniczej w drugiej połowie XVI w., stosowana jest topologia punktowa dla oznaczenia położenia miejscowości. Badania kształtów, zasięgu i układu osad prowadzone w większych skalach dotyczą pojedynczych miejscowości²⁵ lub są związane ze studiami o charakterze morfogenetycznym i dotyczącymi rozwoju przestrzennego. Podstawą tych opracowań

²² W. Bukowski, A. Janeczek, *Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego*, „Studia Geohistorica”, 1, 2013, s. 91–112.

²³ D. Lorek, *Kartograficzny zapis przestrzeni historycznej w korelacji ze źródłami pisanyymi*, „Badania Fizjograficzne, Seria A. Geografia Fizyczna”, 65, 2014; T. Panecki, *Porównanie zakresu i metod ujęcia treści na mapach topograficznych ziem zaboru rosyjskiego z przełomu XIX i XX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 47 (1), 2015; B. Szady, *Mapa województwa lubelskiego Karola Pertheesa z 1786 roku jako źródło kartograficzne i historyczne*, [w:] *Dawne mapy jako źródła historyczne*, red. B. Konopska, Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego, t. 3, Warszawa 2012.

²⁴ Systematyczne prace nad rekonstrukcją położenia oraz charakterystyką grodzisk na podstawie metod geograficznych oraz dawnej kartografii prowadził np. H. Maruszczak, *Grodzisko Biała Góra w Majdanie Górnyim, pow. Tomaszów, woj. lubelskie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, 4, 1999, s. 154–164 (wykorzystanie map z XIX wieku).

²⁵ Np. A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1993, s. 216–274. Ostatni opublikowany tom Atlasu historycznego miast polskich dotyczy Włocławka — *Włocławek*, red. R. Czaja, Atlas historyczny miast polskich, 2.4, Toruń 2016. Plan historyczny wybranych miast dla drugiej połowy XVI w. znajdują się także w każdym tomie Atlasu historycznego Polski. Nową propozycją łączącą lokalne studia geograficzno-historyczne z dawną kartografią w średniej i wielkiej skali jest papierowe oraz internetowe opracowanie poświęcone śląskiej gminie Świerzawa — J. Nowosielska-Sobel, G. Strachold, P. Wiszewski, *Gmina Świerzawa: Atlas materiałów i źródeł historycznych*, Wrocław 2016.

Ryc. 1. Fragment tzw. kartoteki K. Buczka dla województwa lubelskiego w XVIII w.

(Zakład Atlasu Historycznego, Instytut Historii PAN);

P. — Karol Perthées, *Mappa szczególna woiewodztwa lubelskiego*, 1786 r.;

Top. — *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego* (tzw. *Mapa Kwatermistrzostwa*), 1843 r.;

Held. — Mayer von Heldensfeld, *Mapa Galicji Zachodniej*, 1801–1804

Fig. 1. A part of the so-called 'file' assembled by K. Buczek, concerning the voivodship of Lublin in the 18th c. (Department of the Historical Atlas, Institute of History, Polish Academy of Sciences); P. — Karol Perthées, *Mappa szczególna woiewodztwa lubelskiego* [A Detailed Map of the Voivodship of Lublin], 1786 r.; Top. — *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego* (Mapa Kwatermistrzostwa) [A Topographic Chart of the Kingdom of Poland (aka the Quartermaster Department's Map)], 1843 r.; Held. — Mayer von Heldensfeld, *Mapa Galicji Zachodniej* [A Map of Western Galicia], 1801–1804

są jednak już nie tylko mapy topograficzne. Główną rolę odgrywają dawne plany miast i wsi. Prace z zakresu rozwoju przestrzennego miast prowadzone są nie tylko przez geografów historycznych, ale także przez archeologów, planistów i urbanistów. Jeżeli chodzi o badania rozwoju przestrzennego miast z wykorzystaniem dawnej kartografii, to — oprócz cytowanej wcześniej serii *Atlasu historycznego miast* — na plan pierwszy wysuwają się prace Henryka Müncha oraz Marka Kotera, stosujących metodę porównawczą i retrogressywną²⁶. Plany wsi pochodzące głównie z wieku XIX stały się z kolei podstawą opracowań dotyczących kształtów oraz morfogenezy krajobrazu wiejskiego. Na znaczenie dawnych planów wsi dla badań geograficzno-historycznych zwracano uwagę już przed II wojną światową, jednak pierwszą większą pracą

²⁶ M. Koter, M. Kulesza, *Badania geograficzno-historyczne osadnictwa miejskiego*, [w:] *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. 2: *Kierunki badań naukowych*, Łódź 1994, s. 131–160; H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, [w:] *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, t. 4, Kraków 1946; M. Koter, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Warszawa 1969. Jedno z ostatnich opracowań dotyczące rozwoju przestrzennego miast traktuje o Lublinie — D. Kociuba, *Lublin: Rozwój przestrzenny i funkcjonalny od średniowiecza do współczesności*, Toruń 2011, tam też podstawowa literatura przedmiotu.

z historii osadnictwa wiejskiego opartą na dziewiętnastowiecznych rękopiśmiennych planach wsi była rozprawa M. Kielczewskiej-Zaleskiej na temat Pomorza Gdańskiego²⁷.

Badania nad osadnictwem są współcześnie często łączone z analizą wpływu środowiska naturalnego na jego rozwój. Obok samych miejscowości ważną rolę odgrywają tutaj także obiekty gospodarcze i obronne. Zakres treści map józefińskiej Galicji z drugiej połowy XVIII w., ale też innych map topograficznych z XIX i XX w., pozwala ustalić położenie przestrzenne wszystkich wymienionych elementów krajobrazu kulturowego²⁸. Do tego dochodzi niekiedy ich charakterystyka jakościowa. Na trudności w wykorzystaniu źródeł kartograficznych przy ustalaniu położenia obiektów gospodarczych wskazał K. Buczek. Ze względu na słabszą ich stabilność w porównaniu z miejscowościami uznał on za niebezpieczne przeniesienie stanu rzeczy z XIX lub XX w. na okresy wcześniejsze²⁹. Mimo tego zastrzeżenia badacze zajmujący się geografiami gospodarczą średniowiecza czy okresu nowożytnego, aby nadać przestrzenny wymiar swoim analizom lub przygotować mapy historyczne, odwołują się często do dawnej kartografii. Dużym zainteresowaniem cieszą się mapy dawne wśród historyków i geografów, zwłaszcza hydrologów zajmujących się rozmieszczeniem i rolą młynów wodnych od czasów średniowiecza aż po wiek XX; temat ten doczekał się nawet odrębnego atlasu³⁰. Bardzo trudno odnaleźć lepsze niż kartograficzne źródła informujące w sposób systematyczny o położeniu w okresie staropolskim hut, kuźnic, papierni, cegielni i kopalń. Oprócz map topograficznych na uwagę zasługuje też dawna kartografia tematyczna³¹. Znaczenie dawnej kartografii w rekonstrukcji krajobrazu wojskowego wynika zarówno z charakteru dawnych map topograficznych jako tworzonych przez instytucje wojskowe, jak też z polskiej tradycji badań historyczno-wojskowych (B. Olszewicz, S. Herbst, S. Alexandrowicz)³².

²⁷ *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, red. S. Liszewski, t. 2: *Kierunki badań naukowych*, Łódź 1994, s. 83–84. Autorami najważniejszych opracowań, wyznaczających także metodykę badań są B. Zaborski, M. Kielczewska-Zaleska i H. Szulc, por. np.: J. Gołaski, *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII w.: Studia nad genezą wielkoskalowej informacji kartograficznej*, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, t. 60, Wrocław 1969; M. Kielczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Warszawa 1956; B. Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1926; H. Szulc, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wrocław 1995; *Atlas historyczny wsi w Polsce*, Warszawa 2002. Ostatnio na ten temat, także przy wykorzystaniu dawnej kartografii: T. Figlus, *Wybrane aspekty zastosowania wielkoskalowych źródeł kartograficznych w badaniach morfogenetycznych wsi*, [w:] *Dawne mapy jako źródła historyczne*, red. B. Konopska, Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego, t. 3, Warszawa 2012; tenże, *Typy morfogenetyczne wsi w środkowej Polsce*, „*Studia Geohistorica*”, 4, 2016, s. 90–112.

²⁸ W. Bukowski, A. Janeczek, *Mapa józefińska Galicji 1779–1783...*, s. 99.

²⁹ K. Buczek, *Mapa województwa krakowskiego...*, s. 75.

³⁰ J. Gołaski, *Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczu Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790–1960*, t. 1–5, Poznań 1980–2006; R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012; T. Związek, *Kształtowanie sieci młynów wodnych na przykładzie powiatu konińskiego (ok. 1300–1550)*, „*Studia Geohistorica*”, 2, 2014, s. 118–142. Tematyka źródeł kartograficznych w rekonstrukcji sieci młynów wodnych była dyskutowana w trakcie konferencji „Młyny wodne w dorzeczu dolnej Wisły od początku XVIII do początku XXI wieku”, Toruń, 26 maja 2017 r.

³¹ A. Wójcik, *Zapomniane mapy okręgów górniczo-hutniczych Królestwa Polskiego i ich autor Maksymilian Strasz*, „*Prace Komisji Historii Nauki PAU*”, 10, 2010, s. 399–411. Praktycznym przykładem wykorzystania map dawnych, obok źródeł archeologicznych i pisanych, w badaniach nad kuźnicami może być studium: E. Kowalczyk-Heyman, *Ruda-Skroda. Przyczynek do dziejów rudnictwa żelaza na Wysoczyźnie Kolneńskiej w średniowieczu i na początku doby nowożytnej*, „*Studia Geohistorica*”, 2, 2014, s. 85–98. O znaczeniu kartografii topograficznej i tematycznej świadczy seria artykułów opublikowanych w trzech tomach czasopisma „*Hereditas Minariorum*”, 1–3, 2014–2016.

³² B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa: (zarys historyczny)*, Warszawa 1921; S. Herbst, *Obraz kartograficzny działań wojennych*, [w:] *Studia z dziejów geografii i kartografii*, red. J. Babicz, Wrocław, Warszawa 1973 (Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, t. 87); S. Alexandrowicz, *Źródła kartograficzne do wyprawy połockiej Stefana Batorego roku 1579*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*, red. Z. Karpus, W. Rezman, Toruń 1998, s. 20–28.

Odrębnego tomu w serii „Z dziejów kartografii” doczekał się temat polskiej kartografii fortecznej³³.

Nieodłącznym składnikiem krajobrazu osadniczego były obiekty kultu oraz cmentarze. Ze względu na skalę, dokładność oraz stopień generalizacji mapy z okresu tzw. kartografii przedpomiarowej mają niewielkie znaczenie dla określenia liczby, charakteru i położenia obiektów sakralnych. Sytuacja ulega zmianie w wieku XVIII, gdy pojawiają się mapy topograficzne; wiek XIX przynosi kartografię tematyczną związaną z poszczególnymi grupami religijnymi. Mapy tematyczne dotyczące wyznań i religii cechują się niestety słabą dokładnością oraz niskim poziomem opracowania kartograficznego. Rekompensuje ten mankament ich wartość informacyjna, którą można odnieść do źródeł pisanych pochodzących z tego samego okresu. Obiekty sakralne są jedną z głównych treści dawnych planów miast³⁴. Praktyczne i teoretyczne problemy związane z geografiami i kartografią historyczną wyznań i religii, w tym z rolą i wykorzystaniem map dawnych, były przedmiotem tzw. kolokwium warszawskiego w 1971 r.³⁵

Szlaki komunikacyjne oraz infrastruktura z tym związana (stacje pocztowe, komory celne, mosty) są zagadnieniem regularnie podejmowanym przez geografów historycznych. Andrzej Janeczek podzielił opracowania poświęcone drogom na trzy nurty: prace poświęcone wyłącznie różnym drogom, studia poruszające tematykę szlaków komunikacyjnych w powiązaniu z dziejami osadnictwa i życia społeczno-gospodarczego oraz prace atlasowe. Co warto podkreślić, „wspólną cechą wielu opracowań jest użycie metody retrogresywnej” przy użyciu dawnej kartografii. Podobnie jak w przypadku krajobrazu przyrodniczego, osadnictwa oraz granic, o których będzie dalej mowa, zastosowanie metody retrogresywnej uzależnione jest od dynamiki zjawiska³⁶. Rozwój badań nad układami komunikacyjnymi postępuje równolegle z ewolucją samej metody retrogresywnej, gdzie tendencja idzie w kierunku wzmocnienia roli źródeł pisanych czy archeologicznych, zaś mapy dawne, które są często późniejsze w stosunku do badanego okresu, pełnią tylko rolę pomocniczą³⁷. Rodzi się jednak w tym momencie pytanie, czy taki *modus procedendi* nie oznacza podważenia samej istoty metody retrogresywnej, polegającej przecież na traktowaniu materiału późniejszego do badanego okresu jako wyjściowego i wstępnego dla prowadzonych analiz. W przypadku ujęć atlasowych, których forma wymusza dość jednoznaczną interpretację (jeżeli chcemy uniknąć prezentowania na mapie różnych stopni prawdopodobieństwa istnienia dróg), istotna wydaje się techniczna procedura prezentowania bądź nie odcinków dróg występujących na mapach późniejszych w stosunku do badanego okresu i nie potwierdzonych przez źródła pisane z epoki. Dotychczasowe i obowiązujące założenie Atlasu historycznego Polski w drugiej połowie XVI w., który z ostrożności przedstawia tylko najważniejsze trakty i gościńce, zakłada utrzymanie tylko dróg, których istnienie potwier-

³³ *Kartografia forteczna*, red. A. Tomczak, Z Dziejów Kartografii, t. 5, Warszawa 1991.

³⁴ F.G.E. Anders, *Historischer Atlas der Evangelischen Kirchen in Schlesien*, Glogau 1856; Z. Żuchowska, Polikarpa Girsztowta „*Mapa rzymsko-katolickich diecezji w Rosji*” wydana w 1857 roku, „*Roczniki Humanistyczne*”, 34 (2), 1986, s. 567–574; S. Litak, *Mapa diecezji łuckiej z około 1792 roku*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza: Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Chrobaczyński, A. Jureczko, M. Śliwa, Kraków 1993; B. Szady, *Mapa unickiej diecezji chełmskiej z 1782 r. jako przykład kartografii wyznaniowej*, [w:] *Dawna mapa źródłem wiedzy...*, s. 297–317.

³⁵ *Colloque de Varsovie, 27–29 octobre 1971, sur la cartographie et l’histoire socio-religieuse de l’Europe jusq’ à la fin du XVIIe siècle*, Bibliothèque de la Revue d’Histoire Ecclésiastique, 61, Louvain 1974. Pełną listę map wyznaniowych dotyczących ziem polskich opracowanych od połowy XIX wieku zestawili: L. Bienkowski, J. Flaga, Z. Sułowski, *Bibliographie de cartographie ecclésiastique, Fasc. 2: Pologne*, Leiden 1971.

³⁶ A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny na mapie Galicji z lat 1779–1783. Szansa czy iluzja rekonstrukcji?*, [w:] *Galiczyjskie drogi i bezdroża: Studium infrastruktury, organizacji i kultury podróżowania*, red. J. Kamińska-Kwak, Rzeszów 2013, s. 9–24.

³⁷ „Podstawą odtwarzania powinny być źródła odpowiednie do czasu, dla którego staramy się uzyskać obraz”, tamże, s. 21.

dzają źródła pisane z XVI stulecia lub inne przesłanki wskazują na istnienie takich odcinków dróg (np. znaczenie handlowe miast, kształt ogólny układu komunikacyjnego)³⁸.

Jeżeli chodzi o historyczne granice jednostek administracyjnych (tzw. krajobraz historyczno-polityczny), mapy dawne mogą pełnić rolę pomocniczą przy ich rekonstrukcji (metoda retrogresywna) lub dostarczać bezpośredniej informacji o ich przebiegu (XIX-XX wiek). Zdecydowanie pełniej w dawnej kartografii prezentowane są granice wyższego rzędu, zwłaszcza świeckie, w porównaniu z granicami jednostek administracji kościelnej. Kluczowe dla powodzenia metody retrogresywnej, podobnie jak w przypadku szlaków komunikacyjnych, jest tutaj określenie stopnia trwałości podziałów administracyjnych³⁹. Na przełomie XIX i XX wieku przetoczyła się dyskusja na temat możliwości rekonstrukcji granic wsi średniowiecznych i nowożytnych za pomocą późniejszej kartografii⁴⁰. O ile u F. Bujaka pobrzmiewa jeszcze wątpliwość odnośnie do sposobu przedstawiania osadnictwa w Atlasie historycznym Polski (metodą płaszczynową czy punktową), to już K. Buczek nie miał wątpliwości, że rekonstrukcja chociażby schematycznych planów wszystkich osad, co pociągać musiało zwiększenie skali mapy do 1:100 000, jest trudna do realizacji ze względu na brak dobrego materiału kartograficznego⁴¹. Ten sam autor ocenił także krytycznie wartość dawnego materiału kartograficznego dla rekonstrukcji granic wyższego rzędu — powiatowych i wojewódzkich. Liczne błędy przypisywał mało wiarygodnej podstawie informacyjnej map dawnych i słabej orientacji współczesnych w przynależności administracyjnej miejscowości. Mapy mogły więc stanowić tylko podstawę dla określenia tzw. przynależności roboczej, która następnie powinna być weryfikowana i dookreślana przez źródła pisane⁴². W obecnej praktyce atlasowej ta krytyczna opinia na temat wiarygodności map dawnych, jeżeli chodzi o przebieg granic administracyjnych, jest podtrzymywana i zdecydowane pierwszeństwo w tym zakresie daje się źródłom pisanim, najczęściej w postaci różnego rodzaju spisów i rejestrów o charakterze urzędowym (podatkowym, sądowym). Oczywiście nie gwarantuje to prawidłowości wnioskowania ze względu na nakładanie się wielu systemów administracyjnych — własnościowego, sądowego, skarbowego i kościelnego, które w źródłach historycznych czasami funkcjonowały równolegle.

W większości opracowań z zakresu geografii historycznej nie ma możliwości przeprowadzenia aż tak dogłębnej analizy rozwoju granic jednostek administracyjnych jak w cytowanym wyżej przypadku granicy mazowiecko-litewskiej⁴³. Przy prowadzeniu linii granicznych dla średniowiecza oraz czasów nowożytnych zazwyczaj stosuje się kombinację metody retrogresywnej (o ile istnieją odpowiednie źródła kartograficzne) z metodą interpolacji, uwzględniając jeszcze dodatkowo elementy fizjograficzne (działy wodne, rzeki, bagna, lasy) jako wskazujące potencjalne funkcjonowanie granic naturalnych. Hipotetyczność granic jest więc bardzo wysoka i w zasadzie granica linearna informuje bardziej o przynależności danej osady do odpowiedniej jednostki administracyjnej niż o przebiegu rzeczywistej granicy. Poziom hipotetyczności jest jeszcze wyższy w przypadku granic kościelnych, co widać dobrze po prezentacji granic diecezji łacińskich w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w. w opracowaniu

³⁸ H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, Warszawa 1973, s. 112–120; T. Związek, *Drogi*, [w:] *Wielkopolska w II połowie XVI w.*, red. H. Rutkowski, M. Słoń [w druku].

³⁹ Interesujące są w tym kontekście rozważania H. Rutkowskiego na temat trwałości granicy mazowiecko-litewskiej, H. Rutkowski, *Granica mazowiecko-litewska między Wizną a Grodnem z 1358 r.*, „Studia Geohistorica”, 5, 2017, s. 141.

⁴⁰ F. Bujak, *W sprawie kartografii historycznej...*, s. 21–22.

⁴¹ „Niestety dawny materiał historyczny, zwłaszcza kartograficzny, do tak szczegółowych badań nie daje podstawy, a dochowane tu i ówdzie po archiwach i zbiorach plany poszczególnych osad dałyby conajwyżej obraz wysoce fragmentaryczny”, K. Buczek, *Mapa województwa krakowskiego...*, s. 55.

⁴² Tamże, s. 85–86.

⁴³ Zob. przyp. 39.

Stanisława Litaka⁴⁴. We współczesnej kartografii historycznej rozważa się nawet całkowite pominięcie map dawnych jako źródła informacji o przebiegu granic⁴⁵.

Przedstawione wyżej rozważania mają dość ogólny charakter i nie wyczerpują całego zakresu oraz specyfiki wykorzystania map dawnych na wszystkich obszarach badań geograficzno-historycznych. Śladowo tylko została poruszona kwestia dawnej kartografii tematycznej. Przegląd taki pozwala jednak uchwycić ogólne cechy oraz zmieniające się ramy obecności dawnej kartografii w warsztacie geograficzno-historycznym.

Zwraca uwagę słabe wykorzystanie pełnej treści map dawnych — geografowie historyczni skupiali się na walorach geograficznych (przestrzennych), zapominając często o warstwie informacyjnej (z wyjątkiem nazewnictwa). Należy pamiętać, że z dawną kartografią często związane są także materiały opisowe, które służyły do przygotowania map i stanowią integralną część opracowań kartograficznych. Materiał taki towarzyszy chociażby mapom szczegółowym Karola Perthéesa oraz najstarszym austriackim zdjęciom topograficznym ziem polskich.

Rolę i metodykę pracy z mapą dawną w przypadku ziem polskich warunkuje podział kartografii na przedpomiarową oraz pomiarową. Przybliżoną granicę chronologiczną wyznacza tutaj upadek I Rzeczypospolitej, zaś w historii kartografii seria map szczegółowych Karola Perthéesa i prace austriackich oraz pruskich kartografów wojskowych. Dla badań geograficzno-historycznych dotyczących XIX i XX wieku dawne mapy pełnią rolę podstawowego materiału źródłowego, natomiast dla epoki staropolskiej mają znaczenie pomocnicze. W opinii K. Buczka to źródła pisane a nie kartograficzne stanowią główną podstawę dla kartografii historycznej⁴⁶. Przygotowując mapę dla województwa krakowskiego w okresie Sejmu Wielkiego, porównał nawet zadania kartografii historycznej do edytorstwa: „Praca taka zbliża się swym charakterem bodaj najbardziej do wydawnictwa źródłowego. Tak bowiem tu, jak i tam, nie chodzi o wysnuwanie ogólnych wniosków na podstawie przerobionego materiału, lecz o odpowiednie kartograficzne uzmysłowienie zasadniczej treści źródła pisemnego, przyczem oczywiście musi ono przejść przez filtr krytyki naukowej, zanim w swoistej, a jak najdoskonalszej formie zostanie podane do użytku szerszego ogółu”⁴⁷.

Metodyczna poprawność wykorzystania map dawnych, w tym najważniejszej metody — retrogresywnej, zależy w dużym stopniu od trwałości elementów krajobrazu, które są przedmiotem badań naukowych⁴⁸. Rozwój metody retrogresywnej nie polega jednak jedynie na zwiększaniu ilości analizowanego materiału kartograficznego, ale także na coraz większej i doskonalszej jego weryfikacji.

⁴⁴ S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.

⁴⁵ B. Szady, *Granice powiatu łukowskiego w II połowie XVIII wieku — model liniowy i sieciowy*, [w:] *Narrata de fontibus hausta: Studia nad problematyką kościelną, polityczną i archiwistyczną ofiarowane Janowi Skarbkowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, Lublin 2010, s. 831–845.

⁴⁶ Nie można oczywiście utożsamiać pojęć geografii historycznej i kartografii historycznej. Nie ulega jednak wątpliwości, że kartografia historyczna stanowi integralną część, a nawet kryterium ograniczające zakres geografii historycznej. W definicji geografii historycznej Gerarda Labudy czytamy: „Geografia historyczna bada środowisko geograficzne w rozwoju metodami historycznymi i geograficznymi oraz przedstawia na jego podłożu wszystkie przejawy ludzkiej działalności, nadające się do zobrazowania ilościowego i przestrzennego w ujęciu kartograficznym. [...] Mówiąc, że geografia historyczna ujmuje ilościowo i przestrzennie wszystkie przejawy ludzkiej działalności na tle i w powiązaniu ze środowiskiem geograficznym w ujęciu kartograficznym ogranicza- my zakres jej interpretacji do powiązania wyników geografii historycznej środowiska fizjograficznego z faktami społeczno-gospodarczymi w ujęciu przestrzennym”, G. Labuda, *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, 25 (1), 1953, s. 39.

⁴⁷ K. Buczek, *Mapa województwa krakowskiego...*, s. 50.

⁴⁸ Na ten element, w związku z zastosowaniem map z XIX w. w badaniach nad krajobrazem staropolskim, zwrócił uwagę H. Rutkowski w artykule: *Znaczenie wybranych map z XIX wieku dla badań dawnej Polski*, [w:] *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915*, red. L. Szaniawska, J. Ostrowski, Z. Dziejów Kartografii, t. 10, Warszawa 2000.

Wykorzystywanie dawnych map do badań przeszłości oraz metodyka pracy z nimi doprowadziły do swoistego podziału wśród historyków i geografów na trzy grupy. Do pierwszej należą specjaliści wykorzystujący dawną kartografię jako ważne źródło historyczne i znający tym samym wszystkie jego ograniczenia i słabości (błędy, dokładność etc.). Dlatego też wykazują oni największy sceptycyzm i ostrożność oraz dokonują głębokiej krytyki informacji z dawnych map w źródłach pisanych i archeologicznych. W drugiej grupie lokują się badacze wykorzystujący dawne mapy, ale w sposób dość bezkrytyczny i powierzchowny. Informacje tam zawarte traktują jako wiarygodny obraz przeszłej rzeczywistości i nie zachowują należytych wymogów związanych z krytyką źródła historycznego. Ostatnia grupa to historycy i geografowie całkowicie pomijający ten typ źródła historycznego w swojej pracy naukowej, mimo że zagadnienia, o których piszą, posiadają swoje dawne przedstawienia kartograficzne. Jest ona zapewne najliczniejsza i wpłynęła na krytyczną opinię S. Alexandrowicza utrzymywaną przez wiele lat i powtórzoną w opublikowanej w tym roku monografii poświęconej dziejom kartografii: „Wykorzystywanie map i planów jako źródeł historycznych wciąż należy do rzadkości. Większość bowiem historyków polskich, kończących studia w minionym półwieczu, nie zetknęła się w toku uniwersyteckiej edukacji z przedmiotem, tradycyjnie określanym jako geografia historyczna”⁴⁹.

Adres Autora:

dr hab. Bogumił Szady

Instytut Historii

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Al. Raławickie 14

20-950 Lublin

szady@kul.lublin.pl

OLD MAPS AS SOURCES IN GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL RESEARCH IN POLAND

This article aims at a critical analysis of the ways of utilizing old maps in Polish geographical and historical research. The role of the old map in such research is determined by making the spatial aspect of historical processes an object of study. The methodology of working with old maps, in turn, is conditioned by the relationship between the time of creating the given map and the time of when the phenomenon under study occurred, as well as by relationship between the features on the map and the object of investigation. Therefore, historians, geographers, cartographers and representatives of other disciplines adopt different approaches to using maps.

The article discusses the major methods of using old cartography in historical geography, focusing on their significant role in providing a background for presenting historical processes and a basis for reconstructing the location, development, scale and range of the mapped object. Furthermore, old maps supplement qualitative data about structures provided by written sources. The article stresses the importance of the retrogressive method and differences in ways of using maps for research on the history of the natural landscape (e.g. hydrography and plants), of the

⁴⁹ S. Alexandrowicz, J. Luczyński, R. Skrycki, *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Nauki Pomocnicze Historii. Seria Nowa, Warszawa 2017, s. 24.

cultural landscape (e.g. colonization, industrial works, places of worship, roads) and of the historico-political landscape (e.g. state and Church administrative units).

The conclusions highlight that the information potential of old maps is not sufficiently explored, that cartography had a different role in the time before the introduction of modern surveying methods than afterwards, and that the retrogressive method is dependent on the survival and dynamics of the landscape features which are reconstructed on the basis of old maps.

Translated by
Izabela Szymańska

Słowa kluczowe: mapa, kartografia, źródła ikonograficzne

Key words: map, cartography, iconographic sources